

Житник О. О.,

кандидат юридичних наук

ПОНЯТТЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ В СУЧАСНИХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Досліджено інтерпретацію поняття справедливості в сучасних наукових дослідженнях. Обґрунтовано, що розширення переліку елементів, які дають змогу ідентифікувати унікальність справедливості залежно від історичної епохи, розвитку суспільних відносин, уявлень про головні ідеї правового регулювання, сприяє адекватному розумінню зазначеного поняття в правозастосовній практиці.

Ключові слова: *справедливість, правозастосування, принцип справедливості, належне, правосуддя.*

Исследована интерпретация понятия справедливости в современных научных исследованиях. Обосновано, что расширение перечня элементов, которые дают возможность идентифицировать уникальность справедливости в зависимости от исторической эпохи, развития общественных отношений, представлений о главных идеях правовой регуляции, способствует адекватному пониманию данного понятия в правоприменительной практике.

Ключевые слова: *справедливость, правоприменение, принцип справедливости, должное, правосудие.*

Investigational interpretation of concept of justice in modern scientific researches. Grounded, that expansion of list of elements which enable to identify the unicity of justice depending on a historical epoch to development of public relations, presentations, about the main ideas of the legal adjusting, is instrumental in the adequate understanding of the noted concept in pravozastosovniy practice.

Keywords: *justice, application of right, principle of justice, due, justice.*

Цивілізаційні процеси та удосконалення принципів регулювання соціальних відносин характеризують сучасний етап розвитку людського суспільства і справедливість посідає у ньому ключове місце.

Феномен справедливості знаходить свій прояв у різних сферах соціуму: моральній, соціальній, політико-правовій, економічній, морально-етичній та інш. Це пояснюється необхідністю збалансованості інтересів членів суспільства і неефективністю соціальних механізмів реалізації вимог ідей справедливості на нинішньому етапі розвитку суспільства і цивілізації.

Першорядну роль в удосконалюванні основних принципів регулювання соціальних відносин у конкретному суспільстві відіграє справедливість як одна з найважливіших цінностей політико-правового і гуманітарного напрямків суспільного розвитку. У цьому контексті доцільність безупинного науково-теоретичного пошуку місця, ролі, значимості і практичних моделей реалізації соціальної справедливості в життєдіяльності людського суспільства повинна бути одним з головних напрямків соціально-філософського дослідження.

Ідея справедливості історично розвивалася по-різному, а сучасні суспільні зв'язки людей, їхня кооперація здійснюються з урахуванням життєвих інтересів народів різних культур. Внаслідок чого стає необхідним дослідження еволюції загальної концепції справедливості для виокремлення властивих їй критеріїв і розуміння цього поняття є необхідним у практиці правозастосування.

Інтерпретація таких понять, як справедливість і несправедливість з метою установавання взаємозв'язку між ними здійснювалась мислителями-філософами: Арістотелем, Платоном, Сократом, Гераклітом, Демокрітом, Епікуром, Тертулліаном, Гельвецієм, Дідро, Руссо, Монтеск'є, Спінозою, Кантом, Гегелем, Фейербахом. Також питання справедливості розглядалися у філософських дослідженнях, присвячених вивченню рівності і нерівності людей у суспільстві, Г. Спенсера, Б. Рассела, П. Лафарга, Д. Юма, А. Сміта, Л. Штейна, М. Вебера, Г. Зіммеля, К. Мангейма, К. Ясперса, Е. Фрома, З. Бжезинського, Д. Гелбрейта, П. Рікерта та ін.

Різні аспекти феномена справедливості вивчалися науковцями на протязі років М.В. Костицьким, М.П. Рабіновичем, З.А. Бербешкіною, Г.Д. Бандзеладзе, Л.Г. Гринбергом, А.А. Гусейновим, В.Е. Давидовичем та інш. Також питання справедливості були предметом дослідження зарубіжних філософів Р. Пайпса, К. Поппера, Д. Роулса, Э. Фрома, Ф. Хайека, О. Хеффе та ін.

Крім того, різні питання реалізації принципу справедливості у праві вивчалися С.С. Алексєєвим, В.С. Афанасьєвим, В.М. Барановим, В.Н. Бутілїним, Н.Н. Воппенко, Э.А. Гасановим, Н.Л. Гранатом, Д.А. Керімовим, А.В. Корневим, В.Н. Кудрявцевим, В.М. Лазарєвим, Р.З. Лившицем, Е.А. Лукашевим, Н.С. Малєїним, Г.В. Мальцевим, В.С. Нерсесянцем, Е.М. Орачем, П.П. Осиповим, В.П. Сальниковим, В.В. Степаняном, А.И. Єкимовим та ін.

Мета, яка переслідувалася при вивченні цього феномена полягала у вивченні місця справедливості у праві. Дослідження

науковців дозволили виробити концепцію феномена справедливості, зміст якої полягає у такому.

Справедливість – одна із основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права [8]. Фундаментальні принципи, що випливають із загальних законів (справедливість, рівність, свобода людини) [3]. Кризові явища в суспільстві здатні легітимізувати культ сили як абсолютної цінності, що визначає соціально-правовий статус людини. Розвинена правосвідомість несумісна з психологією переможців і переможених, оскільки вона спирається на принцип справедливості, тобто принцип, що виключає подібний підхід. Антиномія «переможець-переможений» є прихованим виразом культу сили, а у цього культу є одна побічна якість: несподівано культура, мораль, законність і багато що інше під його впливом виявляється «зайвим». Культивування подібної антиномії є одним із індикаторів того, що відбувається розрив правосвідомості з її аксіологічними гуманітарними і правовими засадами [7]. Розкриваючи зміст історичного розуміння соціальної справедливості, виділяються кілька етапів її еволюції: буденний, натуральний, конвенціальний (договірний), конвергентний (гуманітарний). Їхнє становлення відбувається в результаті досягнення історично виправданого співвідношення суспільного й особистісного елементів у природі людини. громадян) функціонування справедливості в суспільному житті людей, що в її природі безпосередньо відбиваються всі зміни, котрі відбуваються у суспільстві. Ця безпосередність вказує яким чином кожна особистість, кожен народ мають своє власне розуміння соціальної справедливості, зумовлене історичним розвитком. Сучасна цивілізація накладає істотний відбиток не тільки на стан соціальної справедливості в суспільстві, але й на поведінку кожної особистості. Цивілізації, що йдуть у ногу з вимогами, як правило, виявляють активну життєву позицію. Пасивна продовжує відстоювати несправедливість [14].

Також науковцями досліджувалося поняття справедливості різних історичних періодів, у яких з різних точок зору оцінювалися ті чи інші дії та явища. Як слушно стверджує О.В. Деревесніков сам феномен справедливості не зникав, а лише змінювався відносно поняття, яке існувало раніше та доповнювалося новим змістом, при цьому зберігало в собі загальнолюдську суть. Справедливість є морально-правовим феноменом. Суть справедливості не може бути в повній мірі розкрита у відриві від законності, гуманізму та інш., які діють у взаємодії один з одним і органічно доповнюють один одного.

Справедливість проявляється у правозастосовній діяльності компетентних органів держави, акти яких мають забезпечувати підтримку миру, порядку і загального блага [1].

Феномен справедливості безпосередньо пов'язаний з уявленнями про належне. Він зумовлений невід'ємними, невідчужуваними правами людини і передбачає чітку корелятивну відповідність між практичною роллю індивіда в житті суспільства та його соціальним становищем, між правами та обов'язками, діянням та відплатою, трудом та винагородою, злочином та карою, заслугами та суспільним визнанням тощо.

Ідея справедливості – одна з найбільш резонансних в історії світоглядного еволюціонування людства: вона завжди слугувала ключовим аргументом і критерієм в оцінці вчинків людей, подій, явищ і загалом суспільної дійсності. Її реалізація потребує потужних концептуальних, вольових і матеріальних ресурсів, а також неупередженого арбітражу у вигляді громадської думки, соціальних інститутів і легітимної владно-управлінської вертикалі. Справедливість слугує критеріальним мірилом людських відносин. Вона є мірою відповідності між змістом вчинків та їхньою оцінкою на рівні суспільної свідомості; між роллю людей і соціальних груп та їхнім соціальним становищем; між працею та винагородою за неї; між правами та обов'язками; між скоєним діянням та відплатою за нього.

Якщо справедливість – це частина суспільного ідеалу, то теорія справедливості – це проект належних відносин, які діють в межах справедливого суспільства. Для побудови теорії справедливості ключовим є розуміння двох аспектів: по-перше, індивіди мають взаємну потребу один в одному в процесі спільної життєдіяльності, по-друге, з огляду на зазначену особливість вони є рівними між собою [5].

За твердженнями науковців політико-правова думка України IX – початку XX століття оперувала категоріями «свобода», «рівність», «справедливість» як невіддільними одна від одної складовими ідеї прав людини, однак пройшло чимало часу, доки інституція «права людини» стала вживатися в науці і отримала правовий статус [6].

Головні принципи історико-філософської концепції природного права як право людини на життя, свободу, правову рівність, справедливість, обов'язково присутні в суспільствах різного типу. Зокрема, у ліберальному, соціальному, технократичному, солідаристському суспільствах вони є фундуєчими основами колективного життя людей. Нормальний баланс між ними та державно-силовими методами регулювання

життя забезпечують соціальну стабільність та правопорядок у цих суспільствах [4].

Дієвість заходів соціальної держави забезпечується відповідними правовими, політико-економічними та етичними нормами, превалююче значення серед яких має принцип справедливості, який забезпечує легітимність державного перерозподілу обмежених благ і ресурсів серед широкого кола громадян [12].

Окремі аспекти вивчення поняття справедливості здебільшого дають загальне уявлення про сутність справедливості, проте правозастосування вимагає більш конкретних його ознак. Проте на основі цих досліджень уявляється можливим зробити висновок, що поняття справедливості залежить від суб'єктивних та об'єктивних факторів. У науковій літературі зазначається, що суб'єктивний фактор залежить від особистісних оцінок тих чи інших явищ індивідом, його досвіду морального сприйняття, а об'єктивний – оцінка справедливого і несправедливого в силу інтересів, які сформувався у людей. Таке розуміння справедливості уявляється неповним з точки зору його інтерпретації правозастосовувачем, коли у взаємодію вступають світоглядні уявлення з позитивним правом. Разом з тим визначається, що справедливість є морально-правовим феноменом і подібний підхід дозволяє діалектично розглядати категорію справедливості, подолати одностороннє уявлення про неї як моральне або як правове явище. Поєднання цих елементів забезпечить в певній мірі досягти істини у вивченні проблематики справедливості.

Крім того, в сфері правозастосування феном справедливості є об'єктом аналізу інституцій, які здійснюють інтерпретаційну діяльність. Практика Конституційного Суду України вказує на те, що питання справедливості наразі є актуальним в інтерпретаційній діяльності. Поняття справедливості визначалось через призму, зокрема дискримінації і зазначалося, що мета встановлення певних відмінностей (вимог) у правовому статусі працівників повинна бути істотною, а самі відмінності (вимоги), що переслідують таку мету, мають відповідати конституційним положенням, бути об'єктивно виправданими, обґрунтованими справедливими. У протилежному разі встановлення обмежень на зайняття посади означало б дискримінацію [9]. Такий фільтр є доцільним для з'ясування питання про наявність чи відсутність порушення прав людини і громадянина або можливого їх порушення виходячи з визначення поняття дискримінації. Під дискримінацією у такому контексті розуміється будь-яка

відмінність, виключення, обмеження або перевага; підставою дискримінації можуть бути різноманітні ознаки або їх поєднання [2].

Справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню. У сфері реалізації права справедливість проявляється, зокрема, у рівності всіх перед законом, відповідності злочину і покарання, цілях законодавця і засобах, що обираються для їх досягнення. Окремим виявом справедливості є питання відповідності покарання вчиненому злочину; категорія справедливості передбачає, що покарання за злочин повинно бути домірним злочину. Справедливе застосування норм права – є передусім недискримінаційний підхід, неупередженість. Це означає не тільки те, що передбачений законом склад злочину та рамки покарання відповідатимуть один одному, а й те, що покарання має перебувати у справедливому співвідношенні із тяжкістю та обставинами скоєного і особою винного. Адекватність покарання ступеню тяжкості злочину впливає з принципу правової держави, із суті конституційних прав та свобод людини і громадянина, зокрема права на свободу, які не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України [10]. Поняття справедливості також інтерпретувалося в контексті здійснення повноважень главою держави. Так, зазначалося, що за главою держави закріплені широкі повноваження як у вирішенні загальнодержавних проблем, котрі вимагають взаємного поєднання політичних, економічних, соціальних та інших аспектів функціонування держави, так і, рівнозначно, у розгляді локальних питань, що стосуються захисту справедливості, прав, свобод та інтересів окремої людини в разі їх порушення будь ким, в тому числі і державою. Для реалізації цих функцій Президент приймає рішення, які мають силу норм права, а при необхідності, безпосередньо втручається в критичну ситуацію з метою усунення будь-якої загрози для держави та її громадян [13].

Справедливість розглядалась як одна з складової правосуддя, яка за своєю суттю визнається таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення в правах. Загальною декларацією прав людини 1948 року передбачено, що кожна людина має право на ефективне поновлення в правах компетентними національними

судами у випадках порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом (стаття 8). Право на ефективний засіб захисту закріплено також у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права (стаття 2) і в Конвенції про захист прав людини та основних свобод (стаття 13) [11].

Поняття справедливості не раз було предметом розгляду в практиці Європейського суду з прав людини, доктрина якої розглядалась у його рішеннях через призму права на відповідь. У рішеннях зазначеної інституції справедливість означає, зокрема адекватне висвітлення суспільних проблем і справедливого висвітлення протилежних поглядів [15]. Практика Європейського суду з прав людини вказує на те, що поняття справедливості посідає головне місце при розгляді справ. Окремі аспекти справедливості аналізуються через призму конкретних правовідносин, зокрема у деяких рішеннях через загальні положення обов'язковості визначення суб'єкта сплати судових витрат за будь-яке судові рішення, вирок сумарного покарання або рішення щодо припинення низки проваджень, вказується, хто оплачуватиме необхідні витрати. Наприклад, у пунктах 1 і 3, у другому реченні підпункту 2 статті 467 Кримінально-процесуального кодексу Німеччини, які були застосовані у конкретно випадку, відповідно до статті 46 Закону 1968/1975 років, сказано:

«1. Якщо обвинуваченого (*Angeschuldigter*) виправдано, або якщо взяття під варту відхилено (*Hauptverfahren*), або якщо провадження проти нього припинено, судові витрати, а також необхідні витрати обвинуваченого оплачує Державна скарбниця. Суд може відмовитися від присудження оплати необхідних витрат обвинуваченого за рахунок Державної скарбниці, якщо обвинувачений уникнув засудження просто через формальну перешкоду для провадження (*Verfahrenshindernis*). Оскільки закон не передбачає обов'язкового відшкодування необхідних витрат, суди вирішують питання за принципом справедливості і мають певну можливість діяти на власний розсуд у вирішенні питання.»[16]

У іншій справі розглядалися питання участі захисника і зазначалося, що «оскільки вимоги пункту 3 статті 6 мають розглядатися як конкретизовані аспекти права на справедливий судовий розгляд, гарантованого пунктом 1, Отже, коли Верховний суд Нідерландів своїм рішенням ухвалив, що підсудний, якого було оголошено стороною, що не виконала своїх зобов'язань, не має права на здійснення свого захисту через захисника у разі нез'явлення на судовий розгляд без непереборних причин, цей суд не мав наміру перешкодити невинуватій відсутності

обвинуваченого, але виходив, принаймні спочатку, лише з міркувань, підказаних історією створення Кримінально-процесуального кодексу. В інтересах справедливого та об'єктивного кримінального процесу присутність обвинуваченого на судовому розгляді його справи набуває принципового значення. За загальним правилом, це має таке саме значення і для апеляційного провадження, на якому здійснюється повторне слухання справи. Однак для забезпечення справедливості системи кримінального судочинства важливе значення також має належний захист підсудного як у суді першої інстанції, так і в апеляційному провадженні, тим паче що, як це має місце в законодавстві Нідерландів, судові рішення стосовно невиконання зобов'язань уже не може бути оскаржене. Суд вважає, що переважає саме інтерес забезпечення захисту. Отже, той факт, що підсудний, незважаючи на належне дотримання процедури його виклику, не з'явився на судовий розгляд, не може – навіть за відсутності поважної причини – виправдати позбавлення його права, гарантованого пунктом 3 статті 6 Конвенції, на захист з допомогою свого захисника» [17].

Феномен справедливості був основою для ухвалення рішення, у якому зазначалося, що «значна шкода, від якої потерпає довкілля, може погіршити стан будь-якої особи і позбавити її можливості користуватися своєю домівкою, що завдає шкоди її особистому та сімейному життю, не становлячи, однак, серйозної загрози для здоров'я заявниці. Якщо розглянути питання з точки зору позитивних зобов'язань держави – вжити адекватних і розумних заходів для захисту прав людини, керуючись пунктом 1 статті 8, як цього бажає у своїй скарзі заявниця, або якщо розглядати питання про виправдане «втручання органу державної влади», за пунктом 2 статті 8, застосовувані принципи є досить схожими. В обох випадках слід підтримувати справедливу рівновагу між конкуруючими інтересами особи і суспільства в цілому, беручи до уваги, що держава користується в будь-якому випадку певною свободою розсуду. Крім того, навіть стосовно позитивних зобов'язань, що впливають з пункту 1 статті 8, цілі, перелічені у пункті 2, можуть мати певне значення у пошуках необхідної рівноваги» [18].

Таким чином, актуальність вивчення поняття справедливості на сьогодні є невичерпною. Розширення переліку елементів, що дозволяють ідентифікувати унікальність справедливості залежно від історичної епохи, розвитку суспільних відносин, уявлень про головні ідеї правового регулювання дозволяють адекватно підходити до розуміння

зазначеного поняття з точки зору його конкретизації у правозастосовній практиці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Деревесников А. В. Справедливость как принцип права (историко-теоретический аспект) : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / А. В. Деревесников. – Кострома, 2005. – 19 с.

2. Левченко К. Б. Дискримінація: правове визначення поняття / К. Б. Левченко // Наше право. – 2011. – № 2. – С. 40.

3. Костицький М. В. Філософські та психологічні проблеми юриспруденції / М. В. Костицький // Вибрані наукові праці. – Чернівці : Рута, 2009. – С. 43–44.

4. Культенко В. П. Історико-філософська реконструкція концепції природного права в контексті аналізу перехідних суспільств : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.05 «Історія філософії» / В. П. Культенко. – К., 2004. – 20 с.

5. Марченко Є. О. Генезис уявлень про справедливість : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Є. О. Марченко. – К., 2011. – 14 с.

6. Мороз С. П. Ідея прав людини політико-правовій думці України (ІХ початок ХХ століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / С. П. Мороз. – К., 2002. – 15 с.

7. Осипова Н. П. Методологічні проблеми аксіологічного виміру правосвідомості і правової культури / Н. П. Осипова // Актуальні проблеми держави і права. – О. : Юрид. л-ра, 2008. – С. 9.

8. Рабінович П. М. Верховенство права в інтерпретації Конституційного Суду України [Електронний ресурс] / П. М. Рабінович. – Режим доступу : <http://www.yuricom.kiev.ua/uvu/>.

9. Рішення Конституційного Суду України від 7 лип. 2004 р. № 14-рп/2004 у справі за конституційним поданням 56 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення абзацу другого частини першої статті 39 Закону України «Про вищу освіту» (справа про граничний вік кандидата на посаду керівника вищого навчального закладу).

10. Рішення Конституційного Суду України від 2 листоп. 2004 р. № 15-рп/2004 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ст. 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання).

11. Рішення Конституційного Суду України від 30 січ. 2003 р. № 3-рп/2003 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 120, частини шостої статті 234, частини третьої статті 236 Кримінально-процесуального кодексу України (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора).

12. Соловей Г. С. Ідея справедливості як основа концепції соціальної держави за доби глобалізації : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Г. С. Соловей. – К., 2007. – 18 с.

13. Ухвала Конституційного Суду України від 8 трав. 1997 р. № 11-у про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним зверненням Романчука Миколи Павловича щодо офіційного тлумачення положення статті 102 Конституції України.

14. Хумуд А. С. Еволюція концепції справедливості у соціально-історичному пізнанні (соціально-історичний аспект) : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / А. С. Хумуд. – К., 2002. – 15 с.

15. Шевчук С. В. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції / С. В. Шевчук. – К. : Реферат, 2006. – 848 с.

16. Eur. Court H.R., Lutz judgment of 25 August 1987, Series A no. 123-A [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=406>.

17. Lala v. the Netherlands (1994) [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=406>.

18. Lopez Ostra c. Espagne (1994) [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=406>.